

BOLCSÉZSÉ
KÖNYV-
R-
MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. évfolyam

1981

3

MIAI

IDO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. ÉVF. 1981/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatra szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól

I.

A magyar királyság megalapítása idején még egész Európában virágkorát élte a keresztény egyháznak és államnak a Karoling-korban kifejeződött önértelmezése. Ez a király helyét — méltósága alapján — az egyházon belül jelölte ki, az ő gondjaira és kormányzatára bízta az egyházat. Az uralkodót a *defensor* vagy *rector ecclesiae* jogával és kötelességével ruházta fel. Ezért volt valamely uralkodó senki más alá nem rendelt, önálló és független hatalmának a legbiztosabb jele, ha országában ő tekinthető a *rector (defensor) ecclesiae*-nek.¹

A *rector ecclesiae* jogának és kötelességének ilyen értelmezésére szemléletes példa a 11. század második felében működő Brémai Ádám történetírói felfogása. (*Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* III. 3. és IV. 1.). Ő a dán püspökségeknek Nagy Ottó által történt adományozását, illetve a meghódított területen való alapítását hozta fel annak bizonyítására, mennyire a német császár főhatalma alatt („in sua ditione”) van Dánia.²

Keresztény hitre térése óta az ókori római birodalom, majd Bizánc is, és Nagy Károly meg Nagy Ottó idején való megújításától fogva a nyugati császárság is gyakran azonosította magát a „keresztény néppel” és sajátította ki Isten újszövetségi értelemben választott népének fogalmát. A császár szívesen értelmezte méltóságát univerzalizistikusan és vallotta magát az Imperium Christianum élén minden keresztény nép urának, legalább elméletben. Ennek megfelelően a birodalomtól függetlenül kereszténnyé vált, vagy a birodalomtól elszakadt keresztény népek létezését és igazhitűségét egyszerűen figyelmen kívül hagyták, vagy tagadták. A nagy ábránd, amely a császári hatalmi politika zászlaja volt: a császár birodalma földrajzilag azonos Krisztuséval. Ámde az önálló, vagy önállósodott keresztény népek a maguk gondolatvilága szerint a corpus Christi egyenrangú tagjainak tartották magukat, mint Krisztus *regnum*-ának részeit. Ez a felfogás arra jogosított minden katolikus népet és országot, hogy Isten választottjának tartsa magát, történetét pedig az isteni üdvtervrésos részének megvalósításaként kezelje. Elvitatták tehát a „Krisztus népe (populus Christianus)” jelleg kisajátítását a «római» birodalomtól és néptől.³ Országában ezért tölthetett be bármely keresztény nép királya *rector (defensor) ecclesiae*-ként ahhoz hasonló szerepet, mint a császár a birodalomban. Ilyen

¹ TELLENBACH, G., *Vom Zusammenleben der abendländischen Völker im Mittelalter*. Festschrift G. Ritter. Tübingen, 1950. 47.

² TRILLMICH, W.—BUCHNER, R. *Fontes Saeculorum Noni et Undecimi Historiam Ecclesiae Hammaburgensis necnon Imperii Illustrantes*. Berlin, 1961. 236 és 434.

³ LÖWE, H., *Von Theoderich dem Großen zu Karl dem Großen*. Das Werden des Abendlandes im Geschichtsbild des frühen Mittelalters. Deutsches Archiv 9. 1952 371—372. old.

mivoltában lett letéteményese a keresztény uralkodó királysága és népe önállóságának.

Ez az elmélet a gregoriánus reform-törekvések végleges győzelméig ismételten visszatért az uralkodói méltóságról és jogáról folytatott vitákban, akár a császár védte a magáét a pápával szemben, akár az egyes királyok országukban önállóságukat és főhatalmukat a császár ellen.

Meghonosodott ez a felfogás és a vele való bizonyítás a 11. századi Magyarországon is. Tanú erre a 11. századi gesta, valamint Szent István nagyobb és kisebb legendája. Az egészet egyfajta rendszerbe Hartvik püspök foglalta abba a Szent István-életrajzban, amelyet — amint mondja — Kálmán király utasítására írt.

Hartvik összegezte a korábbi, magyarországi előzményeket, de sok szempontból túl is lépett rajtuk. Ő ti. már új, gregoriánus felfogású ellenfelekkel szemben védte a magyar király szuverenitását, és olyan, ehhez számított jogokat, amelyek a gregoriánus támadások célpontjai voltak. Ha eredményt akart elérni, szellemi fegyvertárát ki kellett egészítenie olyan új érvekkel, amelyek már figyelemmel vannak az invesztitúra-harc közben lezajlott, első szakaszának vitáiból meríthető tanulságokra. A gregoriánus tanítás ugyanis deszakralizálta mind a császári, mind a királyi méltóságot és megfosztotta az egyházon belüli, régebbi helyétől, világi tekintetben pedig az uralkodókkal szemben főhűbérúri igényt emelt. Hartvik művének vizsgálata megmutatja, milyen forrásokból merített, hogyan alakította át a régit és miként ötvözte az ekkor korszerűnek számító legújabbal szerves egységbe. Forrásai közül jól ismerjük a két régebbi István-életrajzhoz való viszonyát. Bartoniek Emma kiadása a *Scriptores* II. kötetében ezeket a szövegkapcsolatokat szemléletesen mutatja.

Az eddigi kutatás ezen alig lépett túl, nemigen ismert fel egyéb forrásokat, pedig ezek nyújtának valódi bepillantást Hartvik szellemi műhelyébe, amelyben a tudós püspök nagyhatású fegyverzetet kovácsolt.

Hartvik tehát a nagy összegező, továbbépítő és úttörő. Újonnan hasznosított, külföldi forrásainak vizsgálata előtt lássuk azonban a hozzá vezető utakat, magyarországi elődeinek tevékenységét.

II.

A magyar király önálló hatalmának és országa függetlenségének 11. századi szakrális-eszmei gyökere és bizonyítéka a *liturgiában*, főként a koronázási szertartásban határozható meg. Tekintsünk át néhány ilyen liturgikus forrást.⁴

A 11. századi magyar királyok koronázási szertartásai közül elég nagy biztonsággal határozható meg az 1050-es években a gyermek Salamone. Őt az ún. Egbert (Dunstan)-ordo szerint avatták királlyá.⁵

Ennek a szertartásnak számos olyan részlete van, amelyet eredetileg még a kereszténnyé vált, antik római birodalomért és császáráért mondandó könyörgésként fogalmaztak. A késői angolszász Egbert-ordo szerkesztői az imádságok-

⁴ A liturgiának ilyen szempontú kútfőként való felismerésében H. Hirsch, C. Erdmann és G. Tellenbach munkássága volt az úttörő.

⁵ Lásd erről bővebben a *Memoria Saeculorum Hungariae* IV. kötetében megjelenés előtt álló tanulmányomat: Az ún. Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a 11. századi Magyarországon, valamint összefoglalóan BERTÉNYI I., *A magyar korona története*, Bp. 1978. 58–59. további irodalommal.

ban a római birodalomra való hivatkozást mindenütt *keresztény* birodalomra, illetve *Krisztus birodalmára* (imperium Christianum) változtatták, s ezzel a koronázandó királyt a maga *keresztény* országában minden egyéb szöveg módosítás nélkül a kontextus következtében egyszerűen a császár szerepébe és helyére állították. Pl. az ősrégi híres és szélesen elterjedt szertartáskönyv, a *Sacramentarium Gelasianum* imádságát így alakították át:

„Isten, aki az Örök Király evangéliumának hirdetésére keresztény [eredeti: római] birodalmat készítettél elő, adj szolgálóidnak ... fejedelmeinknek égi fegyvert, hogy az egyházak békéjét ne háborgassa háborúk vihara.”

Még érdekesebb talán:

„Védd meg, mindenható örök Isten országunk királyát és előljáróit [er.: a római birodalom előljáróit] hogy jobboldban bizakodva, minden ellenségük fölé kerekedjenek.”⁶

Ez tehát Salamon koronázásán hangozhatott el.

Az egyik legrégebb magyarországi liturgikus kézirat, amely valamikor Szent László idején készült, a nagypénteki könyörgésben ezt tartalmazza:

„Könyörögjünk mélyen keresztény császáruinkért vagy királyunkért (pro xristianissimo imperatore vel rege nostro), hogy Urunk Istenünk vessen alá neki minden barbár népet örökös békességünk érdekében. Imádkozzunk. Hajtsunk térdet. Mindenható örök Isten, akinek kezében van a minden feletti hatalom és az országok minden joga, tekints kegyesen a mélyen keresztény [eredetileg: római] birodalomra, hogy a pogány népeket, amelyek vadságukban bizakodnak, jobbod ereje roppantsa össze.”⁷

Ezt az imát — a császárért könyörgő eredeti alakjában — a római misekönyv az egész világon elterjesztette.⁸ Magyarországi szövegében a király és a császár felcserélhető, vagylagos egymás mellett állása bárki előtt szemléletesen példázza: országában a magyar király a császár szerepét tölti be. Ez volt az az imádság, amelynek idézésével Lyoni Agobard Jámbor Lajost akarta császári kötelességének teljesítésére ösztönözni, és amelyre támaszkodva, XII. János pápa 962-ben méltatta Nagy Ottónak a hitetlen magyarok legyőzésével a császárság elnyeréséhez szerzett érdemeit. Különös nyomtatékot adott az ima magyarországi megjelenésének, hogy a szerkönyv összeállításának idején uralkodó László király az úzokkal és a besenyőkkel súlyos harcokat vívott, tökéletesen megfelelve a pogányok elleni hadviselés feladatának, amelyet az ima hangsúlyoz.

A magyar királynak országában a császárral való egyenjogúságát igyekszik bizonyítani több fontos helyén Szent István Nagyobb Legendája is, amely a közfelfogás szerint szintén Szent László uralma alatt keletkezett. A szerző ilyen szándékának nyoma lehet a legendának az adata, hogy Istvánt „imperialis excellentie signum”-mal való felruházás útján avatták királlyá.⁹ A legenda-hely III. Alfonz aszturiai király 10. század elején követett eljárásának ismeretében magyarázható. Alfonz ui. minden bizonnyal a Karolingokkal

⁶ TELLENBACH, G.; *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*. Heidelberg, 1934. 56. nr. 5 és 64. nr. 28.

⁷ KNI EWALD, K., *A zágrábi érseki könyvtár MR 126 (XI. szd.) jelzésű Sacramentáriumának magyar rétege a MR 67. sz. zágrábi Breviárium (XIII. szd.) megvilágításában*. A magyarországi liturgia legrégebb emléke. Pannonhalmi Szemle, 13(1938) 38.

⁸ TELLENBACH 6. jegyzetben i.m. 51. old. nr. 1–2.

⁹ SZENTPÉTERY, E. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. röv. SRH. Bp. 1938. II. 384. old.

való egyenjogúságának bizonyítására — a tours-i Szent Márton egyház kincstárából — Karoling császári koronát („coronam imperialem ... ex auro gemmisque comptam”) akart magának venni.¹⁰ Ennek analógiájára a legenda idézett passzusa „a császári méltóság jelé”-nek fordítható és azt fejezi ki, hogy Istvánt olyan uralmi jelvényel tették királlyá, mint amilyenel a császár is rendelkezik.

Az író kétségtelenül nagyon fontos dolgokat akart kifejezni azzal, hogy a legendában kizárólag István szerepel a magyarok térítő apostolaként, („Uralmának határai közt érdeméért kapta az apostol-nevet”), az ő műve a hazai egyházi szervezet megteremtése és a főpapi székek betöltése, hogy önmagát és országát ismételten Szűz Mária védelmébe ajánlotta a hűbéri kommandáció terminusaival. István magát a Szűz Anya kegyelméből lett királynak mondja („quem tu regem constituisti”) és a II. Konráddal vívandó csata előtt Mária „örökségének (hereditas)”, Magyarországnak a pusztulását, vagy megmaradását az ő kezébe teszi le, Mária ítéletévé nyilvánítva a háború kimenetelét.¹¹

Ez az író mindenképpen igyekszik István történetéből kiküszöbölni a legkisebb olyan mozzanatot is, amelyet érvként használhattak amellett, hogy Gizellának része volt István megkeresztelkedésében, vagy a császárnak a magyarok megtérítésében. Ezt szolgálja Szent Adalbert szerepének kiemelése és István kisgyermekkortól keresztény hitben való neveltetésének hangsúlyozása.¹²

A felsoroltakból határozottan megállapítható, hogy a szerző mindazokat az aktusokat tulajdonítja Istvánnak, amelyek a VII. Gergely előtti kor fogalmai szerint valamely király önállóságának és országa feletti szuverenitásának ismeretőjegyei.

Ervelése azonban szemmel láthatóan nem pusztán a császár fennhatósági igényeinek kivédését célozta.

Emlékezetes, hogy VII. Gergely istenítéletnek minősítette a mogyoródi csatát, amelynek elvesztése Salamont megfosztotta trónjától. A pápa szerint ez büntetés volt és Isten eleve tudása következtében érte Salamont. Isten ui. előre látta, hogy Salamon hűbérbe fogja venni IV. Henriktől Magyarországot és ezzel súlyos sérelmet fog okozni Szent Péternek, mert az övé az ország. Gergely két címen is Szent Péterének tartotta Magyarországot: azért, mert szerinte az országot István Péter apostolnak ajánlotta fel és mert III. Henrik is meghódította a Szentszék hűbéréül.

István Nagyobb Legendája az országnak „Mária örökségévé” nyilvánításával és István II. Konráddal szemben megnyert háborújának *Mária ítéletévé* minősítésével kiváló ellenérveket talált a pápa követeléseire. Magyarországnak a legenda szerinti „Mária öröksége”-mivolta a pápa által annyit hangoztatott *terra Sancti Petri*-konstrukció ellendarabja, s a legendaszerző szerint Szűz Mária II. Konráddal szemben meg is védte „hereditas”-át és annak általa állított királyát. Ez tiszteletteljes és határozott elhárítása a Szent Péter nevében támasztott evilági felsőség pápai igényének.¹³

¹⁰ Az említett oklevélről és Alfonz tervéről ERDMANN, C., *Die nichtrömische Kaiseridee. Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. ed. BAETHGEN, F. 31–32. old.

¹¹ SRH II. 383–387, 390. és köv.

¹² SRH II. 380–381.

¹³ Lásd erről tanulmányomat: „*Iudicium Dei*” a magyar állam 11. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori politikai és jogi ideológia történetéhez). In: *Athleta patriae*. Szent László-tanulmányok. Bp. 1980.

A hazai liturgia Szent István tiszteletét terjesztve, az ő pannóniai apostolszerepének méltatásával derekas részt vállalt a korabeli magyarság önálló keresztény nép-tudatának elmélyítésében. A már említett szerkönyvben Szent István votív miséjének oratio collectaja többek közt így szól:

„Isten . . . add meg, kérünk, érdemelje ki egyházad, hogy Ő [Sz. István] legyen védelmezője az égben, akit Pannónia méltó volt elnyerni a szent vallás tanítójául (divine religionis doctorem) a földön.”

Az áldozás utáni imádság (postcommunio) ugyanezt hangsúlyozza, s a magyar népet világosan *Isten házanépének* nevezi:

„Tekints, Uram, házad népére (familiam tuam) és . . . vezesd el kegyesen a mennyek országába, hiszen Szent István király, hitvallód tanításával a sötétségből az igaz világoságra térítetted.”¹⁴

A votív mise szövege három körülményt hangsúlyoz, amely egyébként fontos szerephez jut a legendában is: István szent voltát, a magyarságnak általa történt megtérítését és Isten házanépével való azonosságát. E három dolog benső összetartozását és a velük való foglalkozás politikai jelentőségét a leplezetlenebbül Freisingi Ottónak egyik elfogultan magyar-ellenes nyilatkozata árulja el a 12. század közepén. Előadja ui., hogy II. Henrik

„nőtestvérét, Gizellát feleségül adván Istvánhoz, a magyarok királyához, mind őt mind egész országát megnyerte a hitnek. A magyarok, akik eddig még (hactenus) megőrizték a hitet, azt tartják, hogy Istvánt, mint hitük kútfejét (principium fidei suae) a szentek közt kell tisztelni.”¹⁵

Ottó egy lélekzetre kérdőjelezi meg István szentségét, a magyarok általa való krisztianizálását és keresztény hitük szilárdságát. Ez az álláspont Ottóban legnyersebb megfogalmazóját és szélsőséges képviselőjét találta meg. Nyilatkozata megmutatta, hogy a középkori magyarság keresztény önértelmezésének alapkérdéseiről és eszmei fegyvertárának legfontosabb darabjairól volt szó, amelyeket a hazai legendairódalom és liturgia már Szent László idején kidolgozott.

Az egyes uralkodókat nemcsak a Szentszéknek evilági főhatalomra törekvése állította önállóságuk megvédésének feladata elé, mint Szent Lászlót. A gregorianizmus ti. a Szentszék evilági fennhatóságának követelésén messze túllépett, amikor „az egyház szabadságának” jelszavával megtámadta az egyes uralkodók hagyományos *defensor (rector) ecclesiae*-szerepét. A királyokat nem egyszerűen hatalmi pozíciótól akarta megfosztani. Érzékenyebb ponton mérte a csapást: elméleti szempontból is visszájára fordította a keresztény királyi hatalom addigi önértelmezését és kicsavarta kezéből önállóságának legjobb argumentumát. A keresztény uralkodók: a császár és a királyok egyenragúságának új, gergelyi mintája és gondolati alapja, ti. a pápának *evilági* szempontból való, azonos alárendeltségük csak nehezen hódított teret.

Ezért a gregorianizmus ellenfelei számára eleve reménytelen lett volna Gergely rendszerével hagyományos érveket alkalmazva szállni szembe, bár erre is volt több kísérlet. A királyok régi *defensor ecclesiae* szerepét, vagy legalább egy részét híveik csak „modernizált” érveléssel, a helyzet változásával számot vetve próbálhatták megőrizni. Hasonló történt Magyarországon is.

¹⁴ KNIEWALD, i. m. 44–45. old.

¹⁵ GOMBOS, A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae* . . . Bp. 1938. 1763.

A középkori magyar krónikaszerkesztés 120. fejezete minden valószínűség szerint Kálmán korában keletkezett. Szövege a Salamon bukását és Géza meg Szent László felülkerekedését eredményező mogyoródi csatával foglalkozik és a csatát istenítéletnek ábrázolja. Ez önmagában közeli rokon beállítás VII. Gergelynek Salamon trónvesztésére vonatkozó megnyilatkozásaival. A nagy különbség az, hogy a pápa a Szent Péternek szerinte okozott jogsérelem büntetésévé nyilvánította Salamon katonai kudarcát és trónvesztését, a krónika pedig ugyanezt az angyal által megjövendőlt és Szűz Mária közbenjárására történt eseménynek állítja be. A krónikás tehát a dolgok menetéből Szent Pétert kiiktatja, utódának, VII. Gergelynek a mogyoródi csatából vont következtetését a koronát hozó angyal győzelmet ígérő látomásával helyettesíti. A szerző e szerint a magyar trónbetöltés ügyét mintegy ki akarja vonni a pápai döntések köréből. A 120. krónikafejezet a VII. Gergely leveleire Magyarországon Kálmán idején keletkezett egyik fajta visszhang.¹⁶ A krónikafejezet érvelése mindenesetől régies, szerzője alig vet számot a Gergely utáni kor új követelményeivel, idegenül mozog közöttük. Kálmánnak ez semmi esetre sem lehetett az utolsó szava a pápához fűződő kapcsolatában. Gregoriánus szellemi fegyverzetű vitaellenféllel a régi vértetben nem lehetett eredményesen megküzdeni.

III.

Kálmán egyházpolitikai terveinek fontos, olyan dokumentuma maradt ránk, amely éppen a megváltozott, új viszonyok követelményeihez kíván igazodni, mégpedig a király megbízásából. Szent Istvánnak Hartvik püspök által írt életrajzáról van szó.

Szerzőjének fő feladata az volt — Tóth Zoltán kutatásaiból határozottan kiviláglik —, hogy „történelmi” címen bizonyítsa a pápa előtt a magyar királynak a hazai egyházzal kapcsolatos, olyan jogait, amelyeket a Szentszék VII. Gergely kora óta Európa-szerte elvitatott az uralkodóktól. Másik, legalább ennyire fontos feladata volt igazolni, hogy országában István a császáréhoz hasonló helyet és feladatot töltött be. Hartviknak és megbízójának, Kálmánnak ez a törekvése Szent István királlyá avatásának megörökítéséből tűnik ki a legjobban.

Hartvik előadása szerint István az országot

„tíz püspökségre osztotta és úgy intézkedett, hogy az esztergomi egyház legyen a többi, nek metropolisa és feje. Amikor pedig a bölcs fejedelem megismerte Asztrik buzgóását kánoni választás alapján a püspöki méltóság infulájával ékesítve kinevezte és neki adományozta a kalocsai püspöki méltóságot. Az atyja halála utáni negyedik évben . . . Asztrik főpapot . . . a szent apostolok küszöbéhez küldte, hogy kérje Szent Péter . . . utódától: részesítse bőséges áldásában a kereszténység zsenegjét, amely Pannónia földjén termett, szentesítse jóváhagyásának hatalmával, hogy az esztergomi egyház metropolis, a többi püspökséget szilárdítsa meg áldásával, őt magát pedig kegyeskedjék királyi koronával megerősíteni, hogy erre a méltóságra támaszkodva annál biztosabban fejezhessen be azt, amit Isten kegyelme által kezdett.

Miesko, a lengyelek hercege, miután alattvalóival felvette a hitet, követeket küldvén a pápához ugyanekkoriban kérte hogy apostoli áldás támogassa és királyi korona koronázza. Kívánságát teljesítve, a pápa már elkészítette a nagyszerű koronát, amelyet [Mieskonak] szándékozott küldeni áldásával és a királyi méltóság dicsőségével. Mivel azonban

¹⁶ Lásd a Mályusz Elemér Emlékkönyvben megjelenés előtt levő tanulmányomat: *Corona insigne victoriae sive regii honoris signum* címen.

tudja az Úr, ki az övé és Mátyást emelte fel és vele tette teljessé az apostolok számát, miután az apostolok kettőt szemeltek ki az apostolok rendjébe való sorsvetésre, Ő inkább választottját, Istvánt akarta ezzel a koronával ékesíteni. . . . Miután már előre meghatározták a napot, amelyen a már elkészült koronát a lengyelek hercegének kellett küldeni, a pápának látomásban megjelent az Úr követe és így szólt hozzá: »Tudjad meg, hogy holnap a nap első órájában ismeretlen népből való követek fognak érkezni hozzád, s ők hercegüknek királyi koronát fognak kérni az apostoli áldás adományával. Ezért az előkészített koronát késlekedés nélkül adasd hercegüknek, amint kérni fogják, mert őt illeti az, tudd meg, a királyi méltósággal egyetemben életének érdemeiért.«

A látomásnak megfelelően tehát a következő nap előbb jelzett órájában a pápához érkezett Asztrik főpap, ő . . . rendben előadva a szent herceg tetteit, az apostoli széktől kérte az előbb említett jelvényeket, kifejtve, hogy ő [István] érdemes erre a méltóságra és tisztségre, hiszen Isten segítségével ilyen nagy népet igazított le és hatalmával sok hitelent térített az Úrhoz. A pápa ezek hallatára nagyon megörült és kegyesen megengedett mindent, ahogyan kérték. Ezen kívül a király előtt hordozandó keresztet küldött az apostolság jelvényéül, mondván: »én ugyan apostol-utód vagyok, ő pedig érdem szerint apostola Krisztusnak, aki által Krisztus ekkora népet térített magához. Ezért rendelkezésére bizzuk, hogy amint az isteni kegyelem őt tanítja, mindkét jögon intézkedjék az egyházak betöltése felől a néppel együtt.«¹⁷

Az idézett szöveg tanúsága szerint Hartvik — a 120. krónikafejezet szerzőjétől elterően — egyáltalán nem törekedett a pápát kirekeszteni István királlyá tételéből és tágabb értelemben szerepét tagadni a magyar királykoronázással kapcsolatban, hanem a magyar koronát kifejezetten a Szentszéktől származtatta, a magyar király számos fontos jogositványával egyetemben.

Hartvik felfogása a magyar királynak a Szentszékhez és a császárhoz való viszonyáról, hozzájuk viszonyított helyzetéről és jogairól akkor állhat előttünk világosan, ha a bemutatott legendarészletet összevetjük megállapítható forrásaival, valamint a császárság jogait rögzítő, a maguk korában jól ismert (koholt vagy valódi) pápai dokumentumokkal, mint mércével.

Ilyen összehasonlítási alap XII. János pápának 962. február 12-én, kevésssel Nagy Ottó császárrá koronázása után kiadott oklevele, amely a magdeburgi érsekség jogaival foglalkozik. Eszerint:

„Valahányszor újonnan felvett kereszténység javára a jóváhagyás és megerősítés privilégiumát kéri a római szentegyháztól . . . mindannyiszor teljes odaadással és minden szeretetünkkel fontosnak tartjuk megadni, hogy ravasz Ellenség gyűlölsége restségünk miatt rögvést el ne orozhassa azt, amit a kegyes kívánságokra helyes dolog minél bővebben megadni. Minden erővel arra kell hát törekednünk . . . hogy a keresztény hit, amelyet a mindenható Isten az ő szolgálóinak útján mennyei diadallal naponta gyarapít és kiterjeszt, általa a mi segítségünkkel is ugyanott megerősödjék és fennmaradjon. Most pedig az isteni kegyelem műveként . . . Ottó király, miután legyőzte az avar (= magyar) és számos más barbár (= pogány) népséget, ahhoz az egyetemes és legfőbb székhez járult, amelyet Isten akaratából betöltünk, hogy Isten szentegyházának védelmére Szent Pétertől . . . szolgálatunk közreműködésével elnyerje a császári méltósághoz a győzelem diadalkoronáját. Atyai érzéssel fogadva őt, Isten anyaszentegyházának védelmére Szent Péter áldásával császárrá kentük . . . Ottó császár atyai tudomásunkra hozta, hogyan győkeztette meg legutóbb a katolikus hitben az általa legyőzött szlávokat, esedezve és állhatatosan kérve, hogy azok a juhok, akiket ő szerzett Krisztusnak, pásztor nélkül el ne kárhozzanak az ő Kígyó ravaszsága miatt . . . Elrendeljük tehát ezzel az oklevelünkkel, hogy a magdeburgi monostor . . . amelyet az említett szentséges császár a kereszténység újonnan való gyökeretvérese miatt épített, mivel közel esik az ottani népekhez, alakuljon át érseki székké, amely az alája rendelt püspökökön keresztül Isten egész nyáját kormányozhatja és vezetheti. Akarjuk, hogy a merseburgi monostor, amelynek létesítésére a felséges császár Istennek akkor tett fogalmat, amikor a magyarokat súlyosan megverte, püspöki szék legyen, a magdeburgi érsekség alá rendelve. Mivel pedig annyi népet egyáltalán nem lehet egy főpásztor alatt kormányozni, akarjuk . . . hogy mindazoktól a népektől származó

¹⁷ SRH II. 411 — 414. old.

jövedelmeket és tizedeket, amelyeket az említett kegyes császár keresztelt meg, vagy ő és azonos nevű fia, a király és utódaik Isten segítségével meg fognak keresztelni, legyen hatalma neki is és utódainak is szétosztani és odarendelni a magdeburgi, merseburgi vagy bármely más leendő egyházmegyének, ahogyan akarják . . . Amikor pedig majd a mindenható Isten a szlávok szomszéd népét említett szolgája, a győzhetetlen császár, valamint fia, a király és utódaik által a keresztény hit követésére vezérelte, akarjuk, hogy ők erre alkalmas helyeken, ahogyan majd megfelel, létesítsenek püspökségeket . . .”¹⁸

XII. János és Hartvik szövegének összehasonlítása azt mutatja, hogy benűk a császárság és a magyar királyság alapítása határozottan párhuzamban áll, a pápa mindkét aktusnál azonos szerepet kap. Ez a beállítás a magyar királyság alapításának jelentőségét a császárságéhoz igyekszik közelíteni. Asztrik az István részére való koronakerést szinte a 962. évi pápai oklevél megfelelő részleteinek kivonatával indokolja. Alapvető fontossága van annak, hogy Hartvik szerint Magyarországon István műve mind az a térítő tevékenység, amelyet a pápai oklevél a „szlávokkal” kapcsolatban Ottónak, fiának és utódaiknak részben már elvégzett, részben még megoldandó feladatává nyilvánít. István tehát Hartviknál mind a „hitetlenek” feletti győzelmével, mind térítésükkel „császári” funkciót látott el. Kiemelendő az a megfelelés is, hogy a Hartvik-legendában István már megszervezte a püspökségeket és Esztergomot érseki székhellyé tette, amikor a pápától koronát és egyházszervezéséhez utólagos szentesítést kért, vagyis országában önállóan tette meg azt, amire a császár előzetesen kapott felhatalmazást a pápától.

A XII. János magdeburgi érsekségre vonatkozó oklevele és a Hartvik-szerkesztette István-életrajz közti párhuzamok alapján lehetséges, hogy Hartvik ennek az oklevélnek az ismeretében írhatta a legendát. A magdeburgi oklevél

¹⁸ ISRAEL, F.—MÖLLENBERG, W., *Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg*. Teil 1. Magdeburg, 1937. 41—42. „Quociens ad provectum nove christianitatis concessionis firmitatisque privilegium a sancta Romana ecclesia . . . exposcitur, totiens omni diligentia omnique amore impertiri opere precium duximus, ne, quod erga pia desideria propensius inpendi convenit, callidi hostis invidia ob desidiam indesinenter subripiat. Totis ergo viribus . . . certandum est, ut christianitatem, quam deus omnipotens per servos suos celesti tropheo cotidie extendit et provehit, nostro quoque per eum adiutorio in eodem solidetur et maneat. Nunc vero dei operante clementia . . . rex Otto devictis barbaris gentibus Auaribus scilicet ceterisque quampluribus, ut ad defensionem sancte dei ecclesie triumphalem victorie in imperii culmen per nos a beato Petro apostolorum principe suscipere coronam, summam et universalem, cui deo auctore presidemus, adiit sedem. Quem paterno affectu suscipientes, ad defensionem sancte dei ecclesie in imperatorem cum beati Petri apostoli benedictione unximus . . . Inperator Otto, qualiter Slavos, quos ipse devicit, in catholica fide noviter fundaverat, nostre paternitati innotuit, deprecans et bonix postulans, ne oves, quas ipse Christo adquisiverat ob pastoris defectionem antiqui serpentis versutia dampnarentur . . . per hanc cartam privilegii iubemus, ut Magdaburgense monasterium . . . quod prelibatus sanctissimus inperator ob novam christianitatem construxit, quia vicinius id locorum gentibus est, in archiepiscopalem transferatur sedem, que per subditos suffraganeos totum dei gregem regere et gubernare valeat. Volumus . . . ut Merseburgense monasterium, quod ipse piissimus inperator, qua Ungros prostravit, futurum deo devovit, in episcopalem debeat sedem, que Magdaburgensi sit subdita sedi. Et quia tot gentes sub uno pastore regi minime possunt, volumus . . . ut censum et decimationem omnium gentium, quas predictus piissimus inperator baptizavit vel per eum suumque filium equivocum regem successoresque eorum deo annuente baptizande sunt, ipsi successoresque eorum potestatem habeant distribuendi, subdendi Magdaburgensi, Merseburgensi vel cuicunque velint future unicuique sedi . . . Cum vero omnipotens deus per pretaxatum servum suum invictissimum imperatorem suumque filium regem successoresque eorum vicinam Slavorum gentem ad cultum christiane fidei perduxerit, per eosdem in convenientibus locis secundum opportunitatem episcopatus constitui . . . volumus . . .”

ismeretének és felhasználásának lehetősége különösen nagy nyomatóékat kaphat abban az esetben, ha helyes Tóth Zoltánnak és Csóka Lajosnak az a következtetése, hogy Hartvik Magyarországra jövetele előtt az 1080-as években *Magdeburg érseke* volt,¹⁹ tehát bőven volt alkalmá XII. János oklevelével székhelyén megismerkedni. Ha történetesen Hartvik mindezeket *nem* XII. János 962. évi oklevelének ismeretében írta, akkor ez a körülmény csak hangsúlyosabbá teszi az István és a császár funkciói közt pusztán közismertségük alapján vont párhuzam szándékosságát és célzatosságát.

Motívum-történeti szempontból mind a császár koronázására vonatkozó oklevélnek, mint Hartvik érvelésének közös alapja az az ősi egyházi felfogás, amelyet Sevillai Isidorus így fogalmazott meg: „a korona diadaljelvény, azaz a királyi méltóság jele, amelyet a királyok fejére tesznek (Corona insigne victoriae sive regii honoris signum, quae in capita regum ponitur)”.

Az István részére állítólag küldött előviteli kereszt (crux anteferenda regi) valószínűleg szintén királlyá avatása és a császárkoronázás közti párhuzamot van hivatva erősíteni. A P. E. Schramm által a 11. századra keltezett „száli császár-ordo” szerint ti. a koronázási ünnepségek alkalmával a pápa jobbról, a milánói érsek balról támogatja a császárt, s ilyenkor „imperatorem ante portatur crux”.²⁰

Hartviknak (és Kálmánnak) a császárral és a pápával szembeni viszonyra vonatkozó felfogása egyszerre tűnik ki abból a meghatalmazásból, hogy István »mindkét joron intézkedjék (utroque iure) az egyházak betöltése felől a néppel egyetemben,« mégpedig úgy, »amint erre az isteni kegyelem tanítja«.

Hasonlítsuk össze ezt a terminológiát és felhatalmazást a IV. Henrik és a gregoriánus reformerek közti küzdelem dokumentumaival.

A „két jog (ius utrumque)” fogalmát Hartvik egyáltalán nem a később szokásos módon a római és egyházjogra vonatkoztatja, hanem olyan értelemben, mint Ferrarai Wido, IV. Henrik híve. Ő úi. antigregoriánus vitairatot tett közzé, amely közvetlenül VII. Gergely halála után jelent meg. Eszerint

„minden püspöknek kétféle jogot adományoznak: az egyik a lelki, vagy isteni, a másik az evilági . . . (duo siquidem iura conceduntur episcopis omnibus, spirituale vel divinum, aliud saeculare . . .) Mindazt iura, a püspöki méltóságban lelki vonatkozás, a Szentlélek adományozza, bár püspök szolgálatának közvetítésével. Az evilági bírói jogosítványokat és mindent, amit a föld uralkodói és világiak adnak az egyháznak, mint pl. a curtisok, prédiumpok és minden regalia, . . . *saecularia*-nak nevezik, mint világiak által adományozottakat.”²¹

A Hartviknál feltűnő „mindkét jog (ius utrumque)” fogalompár tehát eredetében minden esetre *antigregoriánus*.

Annak kimódolásában, hogy István „utroque iure” pápai felhatalmazás alapján intézkedhetett a hazai egyházak betöltéséről, Hartvik a császár javára szóló, nevezetes antigregoriánus hamisítványok példáját követte. Az 1080-as évek elején ti. Ravennában privilégiumokat koholtak I. Hadrianus és VIII. Leó pápa nevére.

¹⁹ TÓTH, Z., *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942. 115–120. CSÓKA, J. L., *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 158–159.

²⁰ SCHRAMM, P. E., *Der „Salische Kaiserordo” und Benzo von Alba*. Deutsches Archiv 1(1937) 394.

²¹ ULLMANN, W., *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter*. Aus dem Englischen übertragen von G. Möser-Mersky. Graz–Wien–Köln, 1960. 592. l. 135. jegyz.

Az állítólagos Hadrianum szerint Nagy Károly a pápa felhívására elfoglalta Páviát a longobardoktól, királyukat pedig fogolyként Rómába vitte. Ezért

„Hadrianus pápa és a lateráni zsinat átadta Károlynak a pápaválasztásnak és az apostoli szék betöltése felől való intézkedésnek a jogát és hatalmát (ius et potestatem eligendi pontificem et ordinandi apostolicam sedem) . . . Elrendelte ezen kívül, hogy az egyes provinciákban az érsekek és püspökök tőle (Károlytól) részesüljenek investitúrában, és senki nem szenteljen püspökké olyasvalakit, akit a király nem hagyott jóvá és nem investálta.”

A VIII. Leó nevében szóló *Privilegium minus* szerint Hadrianus példáját követve, Leó is megadta „I. Ottó német királynak és az itáliai királyságban őt követő utódoknak” a pápa, az érsekek és püspökök kinevezésének jogát: „Ha valakit a papság és a nép püspökké választ, csak akkor szenteljék fel, ha a fentemlített király hozzájárul és investitúrában részesíti.” VIII. Leó *Privilegium maiusa* azt a gregoriánus szempontból türhetetlen elvet tartalmazza, hogy „aki püspökséget kíván, tőle (a királytól) nyerje el tisztelettel a gyűrűt és a pásztorbotot.”²²

Összevetve azokat a kiváltságokat, amelyeket a magyar királynak „mindkét jogon” Hartvik, a német királynak pedig a bemutatott ravennai hamisítványok adnak a pápa nevében, azt kell mondanunk, hogy Hartvik eljárása tökéletesen megfelel annak, amelyet a ravennai hamisítványok koholója követett. A pápa-kinevezés császári előjogától eltekintve ti. Magyarország területén ugyanazokat a jogokat adatja meg a pápával Istvánnak, mint amelyekben állítólag Nagy Károly és Nagy Ottó részesült. A ravennai hamisítványok szellemével való megegyezés magyarázatául elegendő azokra a szoros kapcsolatokra hivatkozni, amelyek Szent László uralmának vége felé a magyar udvar és IV. Henrik közt fennálltak.

A Róma által elvitatott jogoknak a király részére való megmentését más-ként nem lehetett megkísérelni, mint pápai kiváltság álruhájába rejtve. A ravennai hamisítványok szellemében jogilag „korszerűen” szerkesztett, állítólagos privilegium megszerzését pedig a VII. Gergely és II. Orbán által is hangsúlyozott pápai koronaküldés történetéhez fűzve terjeszthették a Szentszék elé az elismertetés reményében. Erre éppen II. Orbán levele is buzdította Kálmánt: ha azzal a hódolattal fordul a pápához, mint hajdan István, és hűségén állhatatosan megmarad, akkor ő is megkaphatja mindazokat a jogokat („quicquid honoris et quicquid dignitatis”), mint István.²³ Hartvik előadta tehát, mire hatalmazta fel (Kálmán szerint és őszerinte) Istvánt annak idején az akkori pápa.

A ravennai oklevelekéhez hasonló érveléssel Hartvik a legcélravezetőbb megoldást választotta. Hitelük ui. annyira vitán felül állt, hogy a Hadrianum bekerült az 1112-ben meghalt Sigebertus Gemblacensis *Chronographia*jába, valamint a *Privilegium minus*-szal együtt az 1117-ben meghalt Chartres-i Ivo *Panormia*jába, azaz Hartvik és Kálmán kortársainak műveibe, majd a 12. század közepén Gratianus *Decretum*-ába (c. 22. D. 63. és c. 23. D. 63.) is. Ez az elterjedtség nagyban fokozza a Hadrianum és a *Privilegium minus* magyarországi ismertségének valószínűségét is.

Hartvik tehát pápai felhatalmazásra hivatkozva különféle, a császár által is gyakorolt és igényelt jogokat tulajdonított István királynak, olyanokat, ame-

²² MGH Const. I. 659—660, 666. és 673

²³ Századok, 1906. 406.

lyeket a császár pártja hamis pápai kiváltságokkal volt kénytelen támogatni. Ezek a gregoriánus alapelvekkel gyökeresen ellentétesek voltak. Mi bátoríthatta mégis Kálmánt és Hartvikot arra, hogy olyan jogoknak István részére való adományozását próbálja elismertetni a Szentszékkal, amelyeket a császártól is megtagadtak? A vállalkozás nem lehetett eleve teljesen reménytelen, hiszen különben megkísérelni sem lett volna érdemes.

Hartvik nagyon érdekes és a korabeli kanonisztika szempontjából is kifogástalan mintát talált. Forrását kétségtelenül meg lehet jelölni a hispániai gótok katolizálásával foglalkozó 589. évi III. toledói zsinat anyagában és az I. (Nagy Szent) Gergely pápa nevében ugyanerről szóló levélben. Ezeket a dokumentumokat a maguk egészében tartalmazza a nagytekintélyű pseudo-isidorusi kánon-gyűjtemény, ami önmagában is érthetővé teszi, hogyan jutott hozzájuk Hartvik.

A zsinatot 589-ben Rekkared nyugati gót király hívatta össze abból az alkalmából, hogy ő maga és egész birodalma áttért az arianizmusról a katolicizmusra és katolikus hitvallást tettek.

„Ezeket a nemes népeket, szent atyák, amelyeket mi tettünk az Úr kincsévé, az örök Istennek a ti kezetek által ajánlom fel engesztelő, szent áldozatul . . . Amint Isten akaratából a mi dolgunk volt, hogy ezeket a népeket Krisztus egyházával egységre vezéreljük, úgy a ti tanításotok feladata őket a katolikus hittételekre oktatni, hogy mindenestől az igaz hit ismeretében okulva, képesek legyenek a vészes eretnecség tévelygését szilárdan elvetni” — írta a király püspököknek.²⁴ A zsinat végzéseit megerősítve, ismét kijelenti:

„. . . Az isteni igazság sugalmazta elménknak, hogy a hit és az egyházi fegyelem megújítása végett rendeljük felségünk elé Hispánia minden püspökét . . . Megparancsolja tehát hatalmunk minden embernek, aki királyi hatalmunk alá tartozik, hogy senkinek ne legyen szabad megvetni és ne merészelje semmibe venni azt . . . amit ezen a szent zsinaton határoztak. A fejezetek pedig, amelyeket elménk helyesel, a fegyelemnek megfelelnek és a zsinaton összeállítottak, ezek . . .”²⁵

Röviden szólva: a zsinati anyag tanúsága szerint Rekkared úgy volt úttörője a gótok katolizálásának, mint István Hartviknál a magyarság keresztény vallásra térésének.

A *Collectio Pseudo-Isidoriana* az „egyház szabadságának” védelmezői előtt korlátlan tekintélyt élvezett. Az 1050-es években Humbertus de Silva Candidának szolgáltatta a legbővebb forrásanyagot az uralkodó egyházfősege, a laikus investitúra és a magánegyház elleni támadáshoz. Kánonjaira szívesen támaszkodott maga VII. Gergely is. A 11. századi kánongyűjtemények szerkesztői szintén teljesen megbíztak benne, „a pápai igényeknek ebben a pantheonjában”²⁶

Hartvik az István történetének zsínórmértékévé tehető mintát a bemutatott keretben találta meg, amelyet szigorúan gregoriánus álláspont sem kifogásolhatott. Ez a keret azután kanonizálta a gót királynak gregoriánus szempontból éppen nem kívánatos, de le nem tagadható egyházfői szerepét.

A szövegszerű bizonyítékot arra, hogy Hartvik forrásul használta a toledói dokumentumot, főként a zsinatnak Rekkared érdemeit méltató akklamációja szolgáltatja, amelyet kiegészít I. Gergely pápának a gót királyhoz küldött levele.

Az akklamáció szerint:

²⁴ HINSCHIUS, P., *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipsiae, 1863. 355. old.

²⁵ HINSCHIUS i. m. 361.

²⁶ ULLMANN, i. m. 389 és 524.

„Dicsőség Urunknak, Jézus Krisztusnak, aki ilyen nemes népet kapcsolt az igaz hit egységébe . . . Ki kap örökkévaló koronát Istentől, ha nem a valódi igazhívó Rekkared király? . . . Új népek meghódítója ő az egyházban, és valóban apostol érdemét nyerje el, aki apostol feladatát teljesítette.”

I. Gergely pápának Rekkaredhez intézett válaszlevele a szempontunkból különösen érdekes, következő részleteket tartalmazza:

„Tétlen semmittevésem gyötör akkor engem, a restet és mihasznát, amikor a királyok a lelkeknek az ég kincstárába gyűjtésén buzgólkodnak. Mit fogok hát mondhatni a félelmes ítéletkor, amikor eljön a Bíró, ha üres kézzel érkezem oda, ahová felségéd azoknak a híveknek a seregeit hozza magával, akiket most vezérelt az odaadó és kitartó igehirdetéssel az igaz hit kegyelmére . . . Kis kulesot küldünk Szent Péter apostol szentséges teste mellől . . . bilincsből való vas van befoglalva . . . Keresztet is adunk eme levél vívőjének, hogy vigye el számotokra, benne az Úr keresztjének fájából is van.”

A Hartvik-legendával fennálló szövegkapcsolat szemléltetésére bemutatjuk a legenda, a zsinati dokumentum és a pápai levél idevágó részletét latinul.

Hartvik

... Regio dignaretur ipsum (Stephanum) diademate roborare, ut eo fultus honore cepta per dei gratiam posset solidius stabilire . . . Pape per visum domini nunci-
us . . . dixit: » . . . Coronam . . . sibi . . . cum regni gloria pro vite sue meritis scito deberi . . . « Asericus . . . insignia postulavit indicans eum dignum fore tali honore et dignitate, qui plures gentes per dei adiutorium sibi subiugasset et multos infideles per suam potentiam ad dominum convertisset . . . Romanus pontifex . . . *crucem insuper anteferendam regi* velut in signum apostolatus misit, » ego « inquit » sum *apostolicus, ille vero merito Christi apostolus*, per quem tantum sibi populum Christus convertit.²⁷

Gergely levele

Clavem vero parvulam a sacratissimo beati Petri apostoli corpore . . . transmissimus, in qua inest ferrum de catenis inclusum . . . *Crucem quoque latori praesentium dedimus vobis offerendam*, in que lignum dominicae crucis inest . . . piger ego et inutilis tunc inerti otio torqueor, quando in animarum congregationibus pro lucro coelestis patriae reges elaborant. Quid itaque ego in illo tremendo examine iudicii venienti dicturus sum, si tunc illic vacuus venero, ubi tua excellentia greges post se fidelium ducet, quos modo ad verae fidei gratiam per studiosam et continuam praedicationem traxit.²⁸

Zsinati akklamáció

Gloria domino nostro Iesu Christo qui tam illustrem gentem unitati fidei verae copulavit . . . Cui a deo aeterna corona nisi vero orthodoxo Recaredo regi . . . *Ipse novarum plebium in ecclesia conquisitor, ipse mereatur veraciter apostolicum meritum, qui apostolicum implevit officium.*²⁹

A Hartvik-legendát itt bemutatott részletének a Pseudo-Isidorus gót vonatkozású szövegeitől való függése még határozottabban kitűnik, ha idézzük a Hartvik-legendának azt a másik helyét, amely Istvánt szintén az ország apostolának írja: „Merito igitur infra terminos sue dominationis nomen adeptus est apostoli.”

Ezt a mondatot Hartvik szövegkörnyezetével együtt *másik* forrásból, István Nagyobb Legendájából vette.³⁰

²⁷ SRH II. 413–414.

²⁸ HINSCHIUS, i. m. 735. és 734.

²⁹ HINSCHIUS, i. m. 356.

³⁰ A mondat Hartviknál SRH II. 419. a Legenda Maiorban SRH II. 386.

Belőle az az általánosabb tanulság is meríthető, hogy a más-más forrásból való átvételek ugyanazon a művön belül is jól megkülönböztethetők különféle eredetük szerint, hasonló hangzásuk ellenére.

Ezért annál bizonyosabban állapíthatjuk meg, hogy az István apostol-mivoltáról szóló két mondatot Hartvik két különféle forrásból merítette, s apostolságának királyságával kapcsolatos említése a Pseudo-Isidorus szövegein alapul.

A pápai koronaküldés és a vele összefüggő, állítólagos felhatalmazások történetének elemzéséből kitűnik, hogy a pápa Hartvik szerint nem új jogállapotot teremtett, hanem voltaképpen fennálló helyzetet szentesített: egyszerre ismerte el István apostol- és király-voltát, mégpedig Istentől látomásban kapott utasításra. Hartviknál István apostol- és király-mivolta a legszorosabban, bensőleg függ össze egymással. Gondolatmenete szerint az egyik a másik nélkül nem lehet meg. A legendában Istvánt még fejedelemként végzett térítő, tehát apostolkodó és egyházszervező, azaz apostoli jogú tevékenysége teszi érdemessé a királyi méltóságra. Királyságának elismerésével a pápa jóváhagyta apostolkodását és apostol-jogát. Érveléséből Hartvik elkerülhetetlenné tette azt a következtetést, hogy királlyá avatása után és *alapján* István még inkább rendelkezett azokkal az apostol-jogokkal, amelyeket fejedelemként ténylegesen amúgy is gyakorolt. Ebben a beállításban a pápa István apostolságát nemcsak apostolkodó, hanem apostol jogaival felruházott király szerepének értelmében is elismerte. »Az apostol feladatának betöltése« képesített az »apostol érdemének elnyerésére«. Ennek az utóbbi körülménynek a kézzelfogható jele, a *signum apostolatus* az előviteli kereszt lett.

Hartvik számára ehhez az ábrázoláshoz a toledói akklamáció mellett nem kis bátorítást adhatott I. Gergely levelének az a része, amely szerint a gót király a pápától kulcs- és keresztalakú ereklyetartókat kapott. A pápától adott kulcsot Hartvik — némi csúrés-csavarás árán — annak jeléül is magyarázhatta, hogy I. Gergely Rekkaredet ilyen módon a *kulcsok* jellegzetesen apostoli hatalmában részeltette. *Ezen* az alapon a magyar király igényelt apostol-jogainak pápai szentesítését célzó érveléséhez kánoni szövegben találhatott kiindulópontot, sőt precedenst. Hartvik részére a pápai követek előviteli keresztjének és a császár előtt a koronázási menetben vitt keresztnek az azonosítása, szándékos „összekeverése” volt a gondolati előfeltétele annak, hogy kimódolja: István számára apostolságának jeléül a pápa előviteli keresztet küldött. Ehhez a lépéshez szintén I. Gergely leveléből merített ösztönzést, mert ebben olvasott a pápa által kulcs társaságában királynak küldött keresztéről. Fontos példát mutatott végül az akklamáció, a kánoni szöveg Hartviknak arra is, hogy István hittérítő érdemének fokozására alaposan felértékelje, „tantus populus”-nak nyilvánítsa a pogány magyarságot.

Ennek megállapításával végére jutottunk annak a szemlének, amelyet az „apostoli királyság” Hartvik fogalmazta elméletének java forrásai felett tartottunk. Hartvik elméletének kettős célját állapíthattuk meg: a császárság és a magyar királyság közt mind keletkezése, mind funkció szempontjából a megfélemlés és párhuzamosság lehet a teljességét akarta bemutatni, ezen kívül — formai engedményt téve a gregoriánus követelményeknek — a „libertas ecclesiae” hívei előtt korszerű érveléssel igyekezett fenntartani a magyar királynak az egyházzal kapcsolatos, olyan jogait, amelyek — a lényegét tekintve — a gregorianizmus előtti, régi királyeszmény elemei és a gregorianizmus támadásának céltáblái voltak.

Hartvik erőfeszítése a magyar király apostoli (követi) jogának elismertetéséért azt mindenesetre elérte, hogy ez a jog Európa-szerte ismert lett és precedensül szolgált II. Henrik angol király részére hasonló jog követeléséhez.³¹ Hartvik István-életrajza az utókorra igen nagy befolyással volt. Szertartási lectióként az „utroque iure” szavak kiiktatásával III. Ince pápa hagyta jóvá. Felhasználását az ellentétes törekvésű utódok kezén az jellemzi, hogy heterogén elemei közül, amelyeket Hartvik konstrukciója tartott egységben, ki-ki a számára éppen megfelelőt ragadta ki és hangsúlyozta.

GERICS, JÓZSEF

Les modèles et les sources de la vita Hartviciana Sancti Stephani regis Hungariae

La troisième biographie par ordre de succession du roi Saint Étienne (1000–1038) a été écrite, selon les instructions du roi Coloman (1095–1116), par l'évêque Hartwik qui, d'après les recherches hongroises récentes, était, durant un certain temps l'archevêque de Magdeburg en tant que partisan de l'empereur Henri IV.

D'après le pape Urbain II, le roi Coloman était un homme versé dans les canons, connaisseur du droit et de la loi. Guidé par un but politique et ecclésiastique décidé, il a fait écrire la biographie de son prédécesseur Étienne à Hartwik, grand prêtre henricien qui s'est réfugié en Hongrie. Ce but consistait, contrairement aux exigences du mouvement réformiste grégorien, à sauver pour Coloman et les rois hongrois suivants le privilège que le pape Sylvestre II aurait donné à Étienne en récompense pour son activité de missionnaire. „Dispositioni eiusdem (Stephani) prout divina ipsium gratia instruit, ecclesias simul cum populis utroque iure ordinandas relinquimus.” Ce droit du roi était le rôle du *rector ecclesiae*, que le grégorianisme a refusé.

Selon toute vraisemblance, Hartwik tâchait de prouver ce droit d'Étienne (et indirectement de ses successeurs) à la base de la charte que le pape Jean XII a promulguée sur les droits de l'archevêché de Magdeburg et dans laquelle il a sanctionné l'activité de missionnaire et d'organisateur ecclésiastique de l'empereur Othon I et de ses successeurs, accomplie et à accomplir dans l'avenir.

Outre cela, Hartwik pouvait se baser sur l'ouvrage de dispute antigrégorien qui a été publié, peu après la mort de Grégoire VII, par Guy de Ferrare, en faveur d'Henri IV, de même il pouvait employer les lettres de privilège fausses qu'on a fabriquées aux années 1080 à Ravenne et qui auraient été données par les papes Hadrian I et Léon VIII aux empereurs Charlemagne et Othon le Grand.

Les modèles incontestables de l'ouvrage de Hartwik sont les deux morceaux non faux du recueil de canons de Pseudo-Isidorus, c'est-à-dire la matière du troisième synode de Tolède de l'année 589, qui soulignent les mérites du roi Rekkared qui a catholisé les Visigoths ariens et la lettre du pape Grégoire adressée à Rekkared ayant le même ton. D'après les documents du synode, Rekkared était le pionnier de la conversion des Gots, tout comme chez Hartwik le roi Étienne est celui de la conversion des Hongrois.

La *Collectio Pseudo-Isidoriana*, ce „panthéon des exigences papales” avait une autorité absolue devant les réformistes grégoriens, notamment devant Grégoire VII et les rédacteurs des recueils de canons du XIe siècle. Hartwik a donc trouvé le cadre le plus convenable pour son but dans ce recueil qui a canonisé les droits ecclésiastiques du roi wisigoth.

Tout en faisant une concession formelle aux exigences grégoriennes, et en se référant à l'autorisation du pape, Hartwik tâchait de maintenir et de justifier les droits du roi hongrois se rapportant à l'église qui — d'après l'essence — étaient les cibles de l'attaque du grégorianisme.

³¹ GYÖRFFY GY., *Becket Tamás és Magyarország*, Filológiai Közlöny, 1970. 153. ol.